

Yüz ilə sığmayan gün

Çingiz Aytmatovun “Gün var əsrə bərabər” romanı haqqında

əvvəli ötən sayımızda

Yazıçı buradan əsərin daha bir qatına - fantastik-utopik süjetə yol açır. Birgə kosmik layihəni icra eləyən sovet-amerikan kosmonavtları qonşu qalaktikadakı Meşəlidəş planetinin sakinləriylə əlaqə yaradır, yerdənkənar sivilizasiyanın dövlətiylə onların dünyasına səfərə gedirlər...

Bəzi tənqidçilər bu fantastik süjeti əsərə yamaq sayırlar (onlara imkan versən, “Hərb və sülh”ü yarıbayarı ixtisara salarlar), ancaq mənə, müəllifin utopiyası onun bədii-fəlsəfi məramını çox aydın, çox da yaxşı ifadə eləyir. Yazının əvvəlində xatırlatdığımız iki mifik süjet bəşəriyyətin qaranlıq keçmişinə işiq tutursa, böyük humanist ədəbiyyatın bünövrəsi üstündə ərsəyə gəlmiş - ali sivilizasiya, azad, ruhani cəmiyyətlə bağlı fantastik süjet də insanlığın gələcəyinə bələdçilik eləyir, söz-kəlam peyğəmbərlərinin ənənəsini unudulmağa qoymur. Aytmatovun Meşəlidəş planeti Platonun ideal dövlətindən tutmuş Nizaminin utopik cəmiyyətinə, Məsihin Tanrı səltənətindən tutmuş Nitsşenin Hiperboreyasına qədər bütün ilahi toplum modellərinin varisi, davamıdır. Bu planet şərin həmin o iki qütbü arasından, dəmir yolların çalın-çarpaz dağladığı barsız-bəhərsiz çöllərin isti-soyuq cəhənnəmindən göyə pərvazlanan ruhların can atdığı son mənzil, baş qoyduğu uca dərğahdır. Müəllif qəhrəmanının gözüylə bəşəriyyətin keçmişinə, gələcəyinə indidən baxır.

Qazanqapın şəhərdən gəlmiş oğlu mərasimi tezbazar başa çatdırmağa çalışsa da, Yedigey dostunun vəsiyyətini yerinə yetirmək üçün inad göstərir: meyit Ana-Beyitə aparılmalıdır, vəssalam! Çünki o torpağa onların əcdadları üz qoyub, həm də bu qəbiristanlığın bir ayrı tarixi var...

Rəvayətə görə, bu yerləri zəbt eləyən juanjuanlar əsir tutduqları düşmən döyüşçüləriylə çox amansız rəftar eləyirmişlər. İmkan tapanda əsiri qul kimi qonşu ölkələrə satmışlar, bu da əsirdən ötrü xoşbəxtlik sayılırmış, çünki nə vaxtsa azad olacağına, ya qaçıb qurtaracağına zavallının az da olsa ümidi qalırırmış: “Juanjuanların özləri üçün qul saxladığıları əsirləri isə dəhşətli tale gözləyirdi. Onlar öz qurbanlarının başına zif keçirib dözülməz işgəncə verərək onun yaddaşını tamam yox eləyirmişlər. Bu işi adətən davada əsir alınmış cavan döyüşçülərin başına gətirmişlər. Əvvəlcə onların başını qırıxıb tüklərini bir-bir dibi-nəcən təmizləyirmişlər. Başı qırıxıb qurtaranacan juanjuanların təcrübəli sallaqları lap yaxınlıqda qart bir dəvə kəsərmiş. Dəvənin dərisini soyanda əvvəlcə onun ən ağır, ən möhkəm olan boyun dərisindən başlayarmışlar. O dəqiqə də hissələrə bölüb, buğlana-buğlana saç qırıxılmış əsirlərin başına keçirirmişlər, dərinin çəkilməyilə saqqız kimi yapışmağı bir olarmış - bir növ indiki üzgüçülük papaqları kimi. Başa zifi belə keçirirmişlər. Başına belə iş gətirilən adam ya işgəncələrə dözməyib ölür, ya da ömür-billah yaddaşını itirib manqurt olarmış, yeni keçmişini xatırlaya bilməyən qula çevrilirmiş...”

Sarı-Özəyin qızmar günəşinin döydüyü çöldə ağır işgəncə çəkənlərin çoxu dözməyib ölmüş. Beş-altı manqurtdan biri, ya ikisi sağ qalırırmış. Onların ölümünə aclıq-susuzluq bais olmurmuş, manqurtun axırına gün altında quruduqca başını amansızcasına sıxan xam dəvə dərisinin verdiyi əzab çıxırmış: “Qızmar günəşin altında durmadan sıxılan zif qulun qırıxıq başını dəmir məngənə kimi sıxırdı. Əza-ba məruz qalan bu yazıqların tükləri ikinci gün uzanmağa başlayırdı. Asiyalıların düz və cod tükü bəzən dəvənin xam dərisinə bitir, çox vaxtsa yol tapa bilmir, qayıdıb təzədən manqurtun dərisinə girərək onun əzabını daha da artırırırdı. Bu sonuncu işgəncə vaxtı məzlumların şüuru lap pozularmış. Juanjuanlar yalnız beşinci gün gəlib onları yoxlayarmışlar ki, görsünlər kim ölüb, kim qalıb. Əsirlərdən birini salamat tapanda hesab eləyirmişlər ki, məqsədlərinə çatıblar...”

Bundan sonra manqurt öz kimliyini, hansı nəsiləndən olduğunu, adını,

uşaqlığını, atasını, anasını tamam unudmuş, bir sözlə, özünü insan kimi dərk eləyə bilmirmiş. Qaçmaq, etiraz eləmək, üsyana qalxmaq onun ağlına belə gəlmirmiş, dilsiz-ağızsız heyvan kimi tamam müti olarmış, qarnını doyurmaqdan başqa bir qayğısı qalmırmış: “Ən yaxın qohumları belə onu xilas eləmək, ya satın alıb qurtarmaq istəmişlər, çünki bu, adamın özünü yox, müqəvvasını qaytarmaq idi. Rəvayətə görə, Nayman-Ana kimi tanınan birçə nayman qadını öz oğlunun bu bədbəxtliyi ilə barışa bilməyib. Sarı-Özək əfsanəsində elə bu barədə danışılır. Qəbiristanlığın adı da bununla əlaqədardır - Ana-Beyit, yəni Ana məskəni”.

Günlərin bir günündə Nayman-Ana soraqlayıb çöldə ağalarına çobanlıq eləyən oğlunu tapır. Onu görəndə oğlanın tükü də tərپənmir, nə anasını tanıyır, nə əsl adını xatırlayır. Bəlli həqiqətdir ki, insan tərپədən-dırnağa yaddaşdan ibarətdir, öz keçmişinin məcmusudur, başqa sözlə, gen adlı yaddaş toxumlarından cücərmış ağac, keçmişini gələcəyə daşıyan yaddaş arabasıdır - yaddaşı yoxdursa, insan cismi quru qəfəsdən başqa bir şey deyil:

“Onda Nayman-Ana qərara gəldi ki, kim olduğunu ona soruşmaqla yox, təlqinlə başa salsın.

- Sənin adın Jolamandır. Eşidir-sən? Sən - Jolamansan. Atanın da adı Donenbaydır. Atan yadında deyil? Axı o, sənə hələ uşaqlıqdan ox atmağı öyrədərdi. Mən sənin ananam, sən də mənim oğlum. Sən naymanlar qəbiləsindənsən, başa düşdün? Sən naymansan.

Ananın dediklərinə o tam laqeydliklə qulaq asırdı, elə bil bu sözlərin ona dəxli yoxdu. Yəqin otluqda cırıldayan çəyirtkəyə də belə qulaq asardı”.

Nayman-Ananın oğlunu tanıdığından duyub düşən juanjuanlar manqurta ox-yay verib onu təlimatlandırırlar. Növbəti gəlişində oğul anasını ürəyindən oxlayır:

“Bu, ölümçül zərbə idi. Nayman-Ana dəvənin boynuna sinib ilişə-ilişə yığıldı. Ancaq özündən əvvəl ananın başındakı yaylıq açılib düşdü, havada quşa dönüb çığıra-çığıra uçub getdi: “Yadına sal kimlərdənsən! Adın nədir? Sənin atan Donenbaydır! Donenbay! Donenbay!...”

Deyilənə görə, o vaxtdan Sarı-Özəkdə Donenbay quşu uçur. Sarı-Özəkdə Nayman-Ananın basdırıldığı yerə o vaxtdan Ana-Beyit qəbiristanlığı deyirlər...”

Mesaj yetərinə aydındır: öz əslini, keçmişini oxlayanın gələcəyi olmaz, keçmişini dindirməyən, güldürməyən insanın gələcək üzünə gül-məz. Bu, başqa məsələ ki, insan xoş gələcəyə keçmişinin səhvlərini arıtlaya-arıtlaya gedə bilər. Ana bətni insan adlı düşüncə aparatı fəzaya uçuran kosmodromdur, sonrakı ömrü boyu süd içməyə belə insanı ana südü mayalandırır. İnsan ruhu da eləcə - onu ilk növbədə xalq dili, el yaddaşı pərvazlandırır, zəngin mənaviyyat hər şeydən əvvəl bu təməl üzərində formalaşır. Elə böyük sənətkar tapırlarmı ki, folklorla, el deyimlərinə kəc baxsın, kollektiv yaddaşdan bəhrələnməsin? Elə bir Azərbaycan şairi təsəvvürə gətirmək olarmı ki, bayatılardan, oxşamalardan, nağıllardan, dastanlardan qidalansın? Olsa da, o şairin yazdığı nəyə yarayar?..

Yazılı ədəbiyyata gətirilmiş bu əfsanə son əlli-altmış ildə dünya nəsrinin ən böyük kəşflərindən biridir. Ötən əsrin altmışıncı illərində Latin Amerikasına nəsrindən baş qaldıran mifə qayıdış dalğasının bütün dünyaya yayılmasında bizim Çingiz ağanın da danılmaz xidməti var.

davamı növbəti sayımızda

F. Uğurlu